

Esquemes i resums d'història d'Espanya

La construcció de l'estat liberal: el regnat d'Isabel II

El regnat d'Isabel II (1830-1904, reina de 1833 a 1868) coincideix amb la fi de l'Antic Règim i la implantació del liberalisme, tot això enmig d'una guerra, la I Guerra Carlina, iniciada pels partidaris de Carles Maria Isidre (1788-1855), oncle de la reina, que lluiten per la conservació de la societat tradicional, l'absolutisme i la preeminència de l'església catòlica. La regent Maria Cristina (1806-1878) es recolza en els liberals per conservar el tron de la seva filla, i alhora s'inicien una colla de reformes que adreçades a desmantellar l'antic Règim. Els triomf de la causa isabelina consagra definitivament la implantació del liberalisme.

El liberalisme espanyol, però es caracteritzà pel triomf d'un liberalisme econòmic, però sense una redistribució de la propietat agrària, sense una veritable revolució industrial i sense una veritable liberalització política. Dues branques del liberalisme es dividiran el poder: progressistes i moderats; posteriorment va aparèixer un tercer partit, la Unió Liberal. Tres generals varen ser líders d'aquestes diverses opcions: el liberal Baldomero Espartero, el moderat Ramon Narváez i l'unionista Leopoldo O'Donnell. En línees generals, els progressistes seran més partidaris d'aprofundir en les reformes i limitar -fins a cert punt- el poder de la corona i de l'Església, mentre els moderats duran a terme una política molt més conservadora.

Per la seva part la reina intentà en tot moment conservar el màxim d'atribucions, i lliurà el govern als moderats sempre que va poder. Els progressistes varen recórrer a la sublevació popular i militar -el *pronunciamiento*- per recuperar el govern, fenomen que inaugurava una tradició d'intervencions militars en la vida política espanyola.

La falta d'una veritable liberalització política, la difícil situació econòmica i el desprestigi personal de la reina varen portar el règim isabelí a la seva decadència, que culminà en l'anomenada "Gloriosa Revolució" de 1868 i el destronament d'Isabel II.

En la segona meitat del segle XIX, el liberalisme estava implantat a Espanya, però no havien minvat les grans diferències socials; la industrialització no s'havia dut a terme -fora excepcions, com Catalunya- en haver invertit la burgesia en terres desmortitzades (segons Jordi Nadal). Així, doncs, les desamortitzacions varen accentuar la concentració de la propietat i provocaren la pèrdua de les terres comunals. Una part important de la població vivia en la pobresa i l'analfabetisme.

Etales:

1833-1840: Regència de Maria Cristina.

1840-1843: Regència d'Espartero.

1843: Majoria d'edat d'Isabel II.

1844-1854: Dècada moderada.

1854-1856: Bienni progressista.

1856-1863: Govern de la Unió Liberal.

1863-1868: Govern moderat.

1865-1866: Nou govern d'O'Donnell.

1866-1868: Govern moderat.

1868: "Gloriosa Revolució" i destronament d'Isabel II.

Principals esdeveniments:

Regència de Maria Cristina (1833-1839)

1833: Mort de Ferran VII. El succeix com a reina la seva filla Isabel. Exerceix la regència la vídua de Ferran VII, Maria Cristina de Borbó.

1833: En el primer govern de Maria Cristina, dirigit per Cea Bermúdez, el ministre Javier de Burgos crea una nova estructura administrativa d'Espanya, dividint-la en 49 províncies i 15 regions.

1833-1840. Primera Guerra Carlina; els partidaris de l'absolutisme i de Carles Maria Isidre, germà de Ferran VII, com a rei s'alcen en armes contra la regent i la reina; Maria Cristina es recolza en els liberals. La guerra acabà amb el triomf del bàndol d'Isabel II.

1833: Divisió provincial d'Espanya de Javier de Burgos.

1834: Nomenament de Francisco Martínez de la Rosa com a primer ministre i promulgació de l'estatut Reial de 1834, una carta atorgada molt limitada.

1836: Revoltes progressistes. L'anomenada "Sublevació dels sergents de La Granja" Restauració de la constitució de 1812 i promulgació de lleis de caràcter liberal que desmantellen l'Antic Règim. Desamortització de Mendizábal. Desvinculació de patrimonis, abolició de les senyories, abolició dels privilegis dels gremis.

1837: Constitució de 1837: sobirania nacional, sufragi censatari, corts bicamerals.

1837: Circula a Cuba, llavors colònia espanyola, el primer ferrocarril espanyol.

1838: Govern moderat

1839: Llei d'ajuntaments, que atorga gran poder a la corona en el nomenament d'alcaldes.

1840: Sublevació contra Maria Cristina, destitució com a regent i exili a París.

Regència d'Espartero (1840-1843)

1840-1843: Regència d'Espartero, que governa d'una manera autoritària.

1842: Aranzel que permet la importació de teixits britànics, i contra el que esclata a Barcelona una sublevació en la que hi participen tan la burgesia com les classes populars. Espartero fa bombardejar Barcelona.

1843: el desprestigi d'Espartero provoca la seva caiguda, havent-se d'exiliar a Londres.

Majoria d'edat d'Isabel II (1843)

1843: A fi d'evitar una nova regència, Isabel II jura la Constitució i és proclamada als tretze anys, major d'edat.

Dècada moderada (1844-1854)

La figura principal del període fou el general Ramon Narváez (1800-1868), cap dels moderats, que presidí diverses vegades el govern. En aquesta es vol consolidar el règim liberal en la seva forma conservadora.

1844: Creació de la Guàrdia Civil.

1844: Manteniment dels ajuntaments forals i les Juntes Generals del País Basc i Navarra, però traslladant les duanes al Pirineus.

1845: Nova constitució: sobirania compartida rei/corts (liberalisme doctrinari); sufragi censatari molt restringit (0,8 % de la població); corts bicamerals i senat compost per senadors nats o elegits

per la corona; confessionalitat catòlica de l'estat; limitació de les llibertats ciutadanes.

1845: Llei d'ajuntaments, que atorga a la corona i als governadors civils la facultat de nomenar els alcaldes.

1845: Reforma fiscal de Mon-Santillán, que centralitzà el cobrament d'impostos en l'administració central i estableix la contribució directa sobre la propietat.

1846-1849: Guerra dels Matiners a Catalunya (II Guerra Carlina)

1848: Codi Penal. Es va redactar també un Codi Civil, que no va ser aprovat.

1848: Comença a circular el primer tren de la Península, entre Barcelona i Mataró.

1851: Concordat amb la Santa Seu, aquesta reconeix la venda dels béns desamortitzats, l'estat es compromet al manteniment del culte i el clero.

1852: Projecte de Lleis Fonamentals de Bravo Murillo, que intenta instaurar una mena de dictadura (no és aprovat).

-S'inicia una reforma del sistema educatiu, que culminà en la Llei Moyano de 1857: estableix tres etapes en l'ensenyament, primari (obligatori fins els 12 anys) secundari (batxillerat) i superior (universitats); en línees generals perdurà fins 1970.

Altres lleis d'aquest moment foren la regulació de l'accés al cos de funcionaris i l'adopció del sistema mètric decimal.

Bienni progressista (1854-56)

1854 (juny): Pronunciament de Vicálvaro, encapçalat pel general moderat Leopold O'Donnell (1809-1866), que va fundar un nou partit, l'Unió Liberal, que intenta ser un pont entre progressistes i moderats; el cop militar va ser recolzat per progressistes, demòcrates i moderats descontents, que s'oposaven a l'autoritarisme de la reina i del partit moderat. Els sublevats varen proclamar l'anomenat "Manifest de Manzanares", demanant el compliment de la constitució de 1845 i la restauració de la Milícia Nacional. La revolta militar va posar en perill en tron d'Isabel II. Es constitueix un govern basat en els principis del progressisme, amb Espartero com a cap del govern i O'Donnell com a ministre.

1855: Llei desamortitzadora del ministre Pasqual Madoz, que posa en venda els béns de l'estat, de l'Església, dels ordres militars, de les institucions benèfiques i sobretot els béns de comuns i propis dels ajuntaments. La desamortització va suposar una entrada important de diners a l'hisenda pública, però va deixar els ajuntaments sense recursos propis i als pobles sense les terres comunals.

1855: Llei General de ferrocarrils, que en vol crear, centrada a Madrid, una xarxa. Es considerava una peça fonamental per al desenvolupament de l'economia espanyola.

Altres mesures varen ser: l'ampliació del nombre de camins, la reforestació, la posada en marxa dels telègrafs, foment de la banca.

1854-55: Descontentament de la classe obrera; vagues a Catalunya, demanant l'abolició de l'impost sobre els consums, de les quintes (reclutament forçosos), millora dels salaris i reducció de la jornada laboral.

Governos de la Unió Liberal (1856-1863)

1856: El mateix O'Donnell, que havia ajudat a iniciar el bienni progressista, hi posa fi essent nomenat per la reina President del Govern. O'Donnell combinà propostes moderades amb progressistes, i el seu govern coincidí amb una etapa de creixement econòmic.

1858-1863: Intervenció a Indoxina; en l'època del colonialisme, el govern espanyol du a terme una

política d'intervenció en països estrangers; el 1858 intervé en la guerra d'Indoxina al costat de França.

1860: Sublevació carlina de Sant Carles de la Ràpita (al delta de l'Ebre).

1862: Intervenció a Mèxic, comandada pel general Joan Prim (1814-1870), juntament amb francesos i britànics per exigir el pagament del deute del govern mexicà.

1859-1860: Intervenció al Marroc, a on Prim va guanyar un gran prestigi a les batalles de Castillejos, Wad-Ras i Tetuan.

1863: en negar-se la reina a donar-li suport i convocar eleccions, O'Donnell presentà la dimissió.

Govern moderats (1863-1868)

1863: El moderats i Narváez tornen al poder. Instauració d'un govern dictatorial.

Nou govern d'O'Donnell (1865-66)

1865: No obstant, O'Donnell tornà breument al poder.

1866: rebel·lió dels sergents de la caserna de San Gil, a conseqüència de la qual hi ha 66 afusellaments. O'Donnell presenta la dimissió i s'exilia a Biarritz (França).

Govern moderat (1866-1868)

1866-1868: els dos darrers anys del regnat d'Isabel es desenvolupen enmig d'una crisi política i econòmica.

Econòmica: 1) Crisi de subsistències després d'uns anys de males collites. 2) Falta de cotó ("Fam de cotó"), provocada per la Guerra de Secessió americana (1861-1864), ja que el cotó venia dels estats del sud dels Estats Units. 3) Enfonsament de la borsa, després d'una etapa de grans inversions i de la manca de guanys en el ferrocarril. 4) Manca de recursos de la hisenda pública.

Política: 1) Descontentament per la política autoritària de la reina i dels moderats i l'apartament sistemàtic dels progressistes. 2) Desprestigi de la reina, per la seva vida privada i el seu caràcter autoritari. La historiadora Isabel Burdiel, en la seva biografia d'Isabel II, dóna molta importància a aquest fet, i senyala la influència negativa de Francesc d'Assís de Borbó, marit de la sobirana, partidari de l'absolutisme i capaç d'intentar pactar amb els carlins. També contribuïren al desprestigi de la reina les camarilles de les que s'envoltà, així com la influència de determinats personatges.

1867: Pacte d'Ostende (Bèlgica), entre progressistes (dirigits per Prim), unionistes (dirigits per Francisco Serrano), demòcrates (dirigits per Cristino Martos) i republicans (dirigits per Francesc Pi i Margall). En el pacte s'acorda el destronament d'Isabel II i la convocatòria d'eleccions per sufragi universal.

Les guerres carlines

S'anomenen així pel nom del pretendent al tron espanyol, Carles Maria Isidre. Foren tres guerres civils i un breu intent: La primera tingué lloc entre 1833 i 1839, i fou alhora una lluita per la successió al tron i per la fi o continuïtat de l'Antic Règim i la seva substitució per un règim liberal. La segona fou anomenada també "dels Matiners", i esclatà en fracassar l'intent de matrimoni entre Isabel II i Carles Lluís de Borbó, fill de Carles Maria Isidre; fou una rebel·lió contra la instauració del liberalisme al camp. El 1860 va tenir una revolta ràpidament sufocada a Sant Carles de la Ràpita,

encapçalada pel general Jaime Ortega proclamant rei Carles Lluís. La tercera guerra carlina es va desenvolupar entre 1876 i 1879, contra la proclamació com a rei d'Espanya d'Amadeu de Savoia i declarant com a rei a Carles de Borbó, "Carles VII" pels seus partidaris.

Primera Guerra Carlina (1833-1840)

Orígens:

Els orígens immediats de la primera cal cercar-los en la negativa de Carles Maria Isidre i els seus partidaris, a acceptar com a hereva la seva neboda Isabel, filla de Ferran VII. Davant la falta de fills en els tres primers matrimonis de Ferran VII, el seu germà Carles Maria Isidre havia estat l'hereu, però el naixement de dues filles del rei en el seu quart matrimoni amb la seva neboda Maria Cristina de Borbó i la publicació de la Pragmàtica Sanció, una disposició que abolia una norma anterior, dictada per Felip V, que exclouïa les dones del tron mentre hi haguessin varons, per allunyats que estiguessin de la línia i en grau; Isabel filla major del rei, fou proclamada princesa d'Astúries i hereva al tron; el fet de ser dona i la possibilitat que heretés essent menor d'edat, no hi ha dubte també influí en que això no fos vist amb bons ulls pels grups més tradicionals. Però les causes de fons cal cercar-les en l'oposició d'una part important de la població, especialment en el àmbit rural, a l'implantació del liberalisme, enfront el qual estava Carles Maria Isidre, partidari de l'absolutisme, de la societat tradicional i de l'aliança entre el tron i l'altar. L'hostilitat del món rural enfront el liberalisme es trobava en el temor a perdre els terres o empitjorar el seus contractes de conreu amb les desamortitzacions; a les dificultats de pagar les contribucions en metal·lic. Però el carlisme no es va limitar a la pagesia i al món rural: artesans, comerciants, funcionaris de l'antic règim, professions liberals es van adscriure al moviment. Un paper destacat va correspondre a una part de la noblesa i el clero. També va jugar el seu paper la influència de l'Església i la creença en que s'havia de preservar la moral catòlica tradicional. Així mateix, Carles Maria Isidre -"Carles V" per als seus- es presentava com a garant de la conservació dels furs navarresos i bascos i oferia a aragonesos i catalans l'esperança de recuperar aquells que havien estat derogats pels decrets de Nova Planta.

Desenvolupament de la guerra

No resulta sorprenent, doncs, que els partidaris del carlisme es trobessin majoritàriament en la zona nord peninsular, al món rural on abundessin els petits i mitjans propietaris o artesans; també s'hi afegí part del clero i de la noblesa rural, que va ostentar en molts casos el paper dirigent. Els centres principals van estar a Navarra, al País Basc, a la Catalunya rural i a la zona entre Terol, Tarragona i Castelló.

Prova de la popularitat del carlisme fou l'abundant exèrcit de milicians que varen reclutar. Generals destacats foren sobretot, Tomàs de Zumalacárregui (1788-1835) al nord, i Ramon Cabrera (1806-1877) anomenat "el tigre del Maestrat". En l'àmbit muntanyenc es donà també la guerra de guerrilles, sistema heretat de la Guerra del Francès.

En el bàndol d'Isabel II va romandre l'administració, l'exèrcit, l'alta noblesa i part del clergat, així com les classes urbanes; els partidaris de la reina foren anomenats isabelins o cristins.

També les potències estrangeres dividiren el seu suport: les monarquies absolutistes, Rússia, Prússia i Àustria varen recolzar Carles Maria Isidre, mentre França i Anglaterra donaren suport a Isabel II.

La guerra carlina va tenir dues fases diferenciades:

1)1833-1835: Predomini dels carlins; al nord, Zumalacárregui va obtenir victòries importants, els

generals carlins varen conquerir diverses poblacions; no obstant, va morir en el setge de Bilbao, que Carles Maria Isidre s'entestava en conquerir, malgrat l'opinió del seu general; la mort d'aquests va ser un cop molt dur per a la seva causa.

2) 1835-1839: Els generals carlins van optar per les expedicions fora del seu territori d'influència, arribant fins i tot a les portes de Madrid. Finalment es varen imposar els isabelins, entre els quals va destacar el general Espartero, vencedor de la batalla de Luchana; posteriorment fou anomenat Duc de la Victòria i comte de Luchana.

Final

Els carlins s'acabaren dividint entre "intransigents", que no volien cap pacte, i "transaccionistes", partidaris de pactar ab l'adversari.

La Primera Guerra Carlina va acabar formalment amb un pacte, l'anomenat "Conveni de Bergara" (1839), pel qual els carlistes deixaven les armes i podien reintegrar-se a la vida civil; els oficials carlins podien ingressar en l'exèrcit isabelí; els furs bascos i navarresos foren respectats; a canvi, es reconeixia Isabel II com a reina.

No obstant, Ramon Cabrera seguí resistint una llarga temporada al Maestrat, fins que es va veure obligat a marxar a l'exili l'any següent.

Segona Guerra Carlina (1846-1849)

Anomenada "dels Matiners", així anomenada perquè atacaven els adversaris abans que aquests no es despertessin, es desenvolupà en un primer moment en forma de guerrilles en l'àmbit rural de la Catalunya més pobre, i encara que el punt de partida fou el fracàs d'un projectat matrimoni entre Isabel II i Carles Lluís, fill de Carles Maria Isidre, en realitat es seves causes foren en bona part les mateixes de la primera: el temor a les conseqüències del liberalisme, però a més, a l'oposició a les llesves o quintes de l'exèrcit, imposició que privava les famílies dels seus fills, les males collites i una crisi en la indústria tèxtil.

El general carlí Ramon Cabrera, passant la frontera francesa, formà un exèrcit que fou anomenat "Exèrcit reial de Catalunya", que arribà a aplegar un màxim de deu mil homes, però que no va poder fer res enfront la superioritat numèrica de l'exèrcit governamental.

L'alçament de Sant Carles de la Ràpita (1860)

L'abril de 1860, el general Jaime Ortega, embarcà tropes de Balears i es dirigí al delta de l'Ebre, desembarcant a prop de les poblacions de Sant Carles de la Ràpita i l'Ampolla, reagrupant-se a Amposta. Ortega proclamà Carles Lluís de Borbó com a rei; Ramon Cabrera envià a aquest darrer una carta demanant que no hi participés ja que l'intent no tenia cap possibilitat d'èxit.

Els seus homes es negaren a seguir Ortega, el qual fou finalment pres, jutjat i finalment executat. El seu intent és conegut com "la Ortegada".

Tercera Guerra Carlina (1872-1876)

La Tercera Guerra Carlina esclatà a partir de la proclamació, per part de les Corts Espanyoles, d'Amadeu, de la casa reial italiana com a rei d'Espanya. La proclamació de la Primera República (1873) va provocar que fins i tot alguns monàrquics partidaris de la casa de Borbó, es passessin al

bàndol carlí.

El 1872, el pretendent carlí, anomenat pels seus "Carles VII", passà els Pirineus per intervenir directament en el conflicte, però fou expulsat pel general liberal Domingo Moriones. "Carles VII" tornà l'any següent.

Els carlins arribaren a controlar de forma efectiva Navarra i el País Basc, on s'establí un autèntic estat, amb capital a Estella. Dominaren zones extenses de la Catalunya rural. El pretendent carlí havia promès la restauració dels furs catalans.

No obstant, el retorn de la casa de Borbó al tron, en la persona d'Alfons XII, fill d'Isabel II, va restar suport al carlisme, i l'exèrcit governamental pogué reprendre el control de la situació.

El carlisme no va desaparèixer amb aquesta derrota, i va perviure en el segle XX, jugant un paper destacat durant el franquisme i va experimentar una radical transformació en iniciar-se la transició democràtica.

Els partits polítics durant el regnat d'Isabel II

Liberals moderats

Provenen dels "doceañistas" del Trienni liberal, i foren el principal suport d'Isabel II.

Ideologia:

-Representen els interessos dels grups liberals i/o conservadors: noblesa, alta burgesia, jerarquies eclesiàstiques i alts comandaments militars.

-Partidaris de la sobirania compartida, rei/corts i d'atorgar amplis poders al rei, com a garantia de pervivència de l'ordre establert, de la confessionalitat catòlica de l'estat, de la limitació de les llibertats públiques, d'un sufragi censatari molt restringit, limitat als majors contribuents.

La reina els atorgà la confiança per dirigir el govern en repetides ocasions, com ja he vist. El seu líder fou el general Ramon Narváez.

Liberals progressistes

Provenen dels "veinteañistas" del Trienni Liberal. Es consideraven defensors de la llibertat, i tenien els seus partidaris entre la petita i mitjana burgesia, els oficials mitjans de l'exèrcit, les classes populars urbanes. Defensaven la sobirania nacional i un sufragi censatari més ampli que els moderats, una extensió de les llibertats públiques i l'existència de la Milícia Nacional.

Assoliren el poder en comptades ocasions durant el regnat d'Isabel II, i sovint mitjançant la el pronunciament militar i la revolta urbana, com fou en els inicis del bienni progressista.

Unió Liberal

Fundada per O'Donell, vol situar-se en una posició de centre entre moderats i progressistes, aplegant descontents d'ambdós partits.

Demòcrates

Una escisió del partit progressista, constituïts en partit l'any 1849, Defensors del sufragi universal masculí, la sobirania del poble i les més àmplies llibertats ciutadanes, i de l'existència de la Milícia Nacional. Tot i reconèixer la influència de l'església catòlica, exigien llibertat de culte.

Republicans

Compartien bona part de la seva ideologia amb els demòcrates, però eren partidaris de la república com a forma de govern. El desprestigi de la monarquia d'Isabel II els va atreure molts partidaris.

Cloenda

-El regnat d'Isabel I coincideix amb la fi de l'Antic Règim i l'establiment d'un estat liberal a Espanya-
-A la mort de Ferran VII, assumeix la regència la seva vídua Maria Cristina, per la minoria d'edat de la seva filla Isabel.

-A la proclamació d'Isabel II com a reina, s'hi oposen els partidaris del seu oncle Carles Maria Isidre; aquesta oposició donà inici a la primera guerra carlina, que es resol amb la victòria dels isabelins.

-La ideologia dels partidaris de Carles, els carlins eren partidaris d'una monarquia absoluta, de la preeminència de l'església catòlica i de la societat tradicional. La zona d'influència carlina va estar sobretot a l'àmbit rural del nord peninsular, i foren els seus seguidors petits i mitjans propietaris o arrendataris, artesans i membres del clero i la noblesa rural.

-Els partidaris d'Isabel foren els liberals, la petita i mitjana burgesia, les classes populars de les ciutats, i també l'exèrcit, l'administració i la gran noblesa i l'alt clero.

-El carlisme assolí gran popularitat entre els que es veien perjudicats pel liberalisme, pels resultats de les desamortitzacions i enyoraven la societat tradicional; el segle XIX va veure tres guerres carlines.

-La revolució liberal coincideix amb la I Guerra Carlina: desamortització de Mendizábal, abolició dels mayorazgos, de les senyories, dels gremis, constitució de 1837...

-La minoria d'edat d'Isabel II va veure dues regències, la de la seva Mare Maria Cristina i la del general liberal, Baldomero Espartero. Isabel II va ser proclamada major d'edat als tretze anys.

-Dos partits principals es disputaren en principi el poder: els liberals moderats i els liberals progressistes; els moderats, partidaris de la sobirania compartida rei/corts, representaven a les classes i a la política més conservadores i, mentre que els progressistes representaven a les classes mitges i populars de les ciutats i defensaven la sobirania nacional i una política de més canvis i ampliació de les llibertats ciutadanes. Un tercer partit que volia ser pont entre ambdós, la Unió Liberal, exercí també el poder.

-Els militars representaren un paper fonamental en la política del regnat, i tres generals encapçalaren les diferents opcions polítiques que es repartiren el poder: Espartero (progressista), Narváez (moderat) i O'Donnell (Unió Liberal).

-La reina afavorí l'opció més conservadora, els moderats; apartats del poder, els progressistes recorreren al pronunciament militar i a la revolta popular per recuperar el poder.

-Isabel II fou defensora dels seus privilegis i del moderantisme; aquests fet, units a la seva vida personal varen provocar el seu desprestigi personal i el de la monarquia; a tot això, a finals del seu regnat s'uniren fets com la crisi econòmica i els successos i les execucions de la caserna de San Gil. El 1867, el pacte d'Ostende entre progressistes, unionistes, demòcrates acordà la caiguda de la reina.

-Durant el regnat d'Isabel II va veure la introducció d'innovacions trascendentals, com el ferrocarril.

-La societat espanyola de l'època d'Isabel II, era una societat amb grans diferències socials, una alta

noblesa latifundista i una burgesia agrària, compradora de béns desamortitzats, enfront una gran massa de la població sense terres, vivint en la pobresa i analfabeta. Les desamortitzacions varen empitjorar la situació d'aquesta massa camperola (pèrdua de terres pròpies o comunals, etc.).
-El segle XIX representa en fracàs de la industrialització espanyola, que quedà limitada a algunes zones com Catalunya i el País Basc, amb l'absència d'un mercat interior.